

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

AYLIK DERGI

Sayı: 20

1 Lira

Haziran 1964

FATİH SULTAN MEHMET, İSTANBUL FETHİ VE İMPARATORLUK

— İstanbul fethinin 511. yıldönümü münasebeti ile —

Prof. Dr. Halil İnalcık

Osmanlı İmparatorluğunu, hakiki mânasında Fâtih Sultan Mehmet kurmuştur. Evvelâ, Osmanlılarda bu kavramın kaynağını veya kaynaklarını tâyine çalışalım. Osmanlı İmparatorluğu, evvelâ Türk devlet an'anesini temsil ettiğinden, sonra bir İslâm devleti olduğundan ve nihayet Şarkî Roma İmparatorluğunun yerini aldığından, imparatorluk telâkkisi ilk bakışta bu üç kaynağa irca olunabilir. Başka bir ifade ile *hakanlık*, *hilâfet* - *saltanat* ve *imperium*, bize tarihî ip uclarını verecektir. Osmanlı İmparatorluğu tarihî bir varlık olduğuna göre, onun imparatorluk karakteri bizim mücerret târiflerimizden değil, tarihî realitenin tahlilinden meydana çıkacaktır.

Yakın-doğuda, 13. asırdan sonra Moğol - Türk devletlerinin, hususiyle Timur devletinin kuruluşu ile Orta Asya Türk devlet an'anesinin tekrar kuvvetlenmiş olduğunu görmekteyiz. Evvelâ Fâtih'in birçok örfî kanunları, *yasakname* adı altında mer'iyete koyması, Uygur yazısı ile yarlığ vermiş olması kayda değer. Şeriatın yanında bilhassa devlet idaresine ait nizamlarda, örf ve kanunun müstakillen yer alması başlıca mezkûr an'aneye bağlanabilir ve bu, Osmanlı devletinin eski an'anelere, örf ve âdete geniş ölçüde yer vermesini mümkün kılmıştır. Fakat Osmanlı devleti esas itibarıyla, bir İslâm devleti, hususiyle bir *gâzi* devleti olarak ortaya çıkmıştır. İslâm'ın hâmisî sıfatını, gittikçe daha büyük bir kudretle benimsemiştir. İslâm memleketlerinin himayesi, hilâfetin, yani bütün İslâm dünyasının dinî ve siyâsî riyasetinin başlıca şartlarından. Fâtih, saltanatının nihayetlerine doğru, Mekke ve Medine'ye giden yollar üzerindeki su tesislerinin tâmirine istekli çıkmakla, Mısır'daki halifeyi, daha doğrusu onun hâmisî ve İslâmın o zaman en ileri gelen sultanı Memlûk sultanını endişeye düşürecek, bu istek bir üstünlük iddiası şeklinde telâkki olunacaktır. Fâtih Sultan Mehmet, unvanları arasında *Sâhibü'l-megâzî v'es-sultânü'l-âzâm halîfetü'l-lah fi'l-âlem* unvanlarını tekrarlamışsa da, bu unvanlar babası tarafından da kullanılmıştır ve bunlardan hilâfet için fazla bir hukukî mâna çıkarmamalıdır. Ancak bu unvanlar, Osmanlı sultanlarının bağlı oldukları ve erişmeğe çalıştıkları devlet idesini de işaret etmekten geri kalmaz.

Fâtih'in unvanları arasına kattığı yeni bir unvan, *Fâtihu bilâdi'r-Rûm*, yahut *Fâtih-i Kostantaniyye*'dir. Eski Şarki Roma'nın siyasî hâkimi olmak, mirasını ele geçirmek Osmanlı sultanının devlet telâkkisi üzerinde bir değişiklik husule getirmiş midir, şimdi bunu tartışalım.

Her şeyden evvel işaret etmeliyiz ki, Türk devletlerinde fethedilen bir memleketin siyasî geleneğine tevârüs edilmesi, ortadan kaldırılan hanedanların an'anevî hak ve selâhiyetlerinin benimsenmesi bir esas olarak görünmektedir. Fethedilen memleketlerin ahalisi nazarında hâkimiyeti meşrulaştırmak için de bu makul bir politika idi. Roma'nın imparator telâkkisi, Büyük Konstantin'in, Allahın hâdimi rolünü benimsemesiyle tamamlanmış ve Bizans'ta imparator, devletin yegâne sahibi, iradesi kanun, cihan hâkimi, insan-üstü, mukaddes hükümdar hüviyetine ulaşmıştır. Basileus'lar batıda kendilerinden başka bir hükümdar asla tanımadılar. Öbür taraftan İstanbul, Roma İmparatorluğunun uzun asırlar yegâne merkezi sayılıyordu. Bilhassa Doğu Avrupa milletleri Konstantin'in şehrine bu nazarla bakmakta idiler. İstanbul, imparatorluğun timsali idi. Bizanslı yazar Cecaumenus'un *Strategikon* adlı eserinde bu prensip şöyle ifade olunmuştur: «Payitaht olan İstanbul'un sahibi olmak, imparatorluğa sahip olmanın şartıdır». Gerçekten bir çok imparator namzedleri sırf İstanbul'u ele geçiremedikleri için imparatorluklarını tamamlamışlardır. Öbür taraftan İstanbul, patrikliğin, Ortodoks Hristiyan âleminin merkezi sıfatıyla da bilhassa Balkanların Ortodoks halkı nazarında bir dinî merkez olarak tanınmıştır. İstanbul'un zaptını müteakip Fâtih, kendisini Roma imparatorlarının vârisi saymış mıdır? Bazılarının, hususiyle Jorga'nın iddia ettiği gibi, Fâtih kendisini, sadece Şarki Roma tahtında eski Bizans imparatorlarının bir halefi olarak mı telâkki etmiştir? Osmanlı sultanının her şeyden evvel bir Gâzi sultanı olduğu, bütün fütuhât ve devletini bu esas üzerine istinat ettirdiği hakikatını tamamiyle bir tarafa bırakmış görünen bu iddiayı olduğu gibi kabul etmeğe imkân yoktur. Fakat, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Fâtih'in eski Roma an'anesini benimsemiş görünmesinin esas fetih ve hâkimiyet gayeleri için ne kadar faydalı, hattâ zaruri olduğunu anlamış olması da gözden uzak tutulmamalıdır. Cihanşümûl hâkimiyet için Fâtih'in, Roma'nın dünya üzerinde yegâne meşru otorite olduğu hakkında Hristiyan âleminde henüz kuvvetini kaybetmemiş olan fikirden âzami faydalanmak isteyeceği tabiidir. Herhalde biz onun Roma an'anesine hakkıyla vâkıf olduğunu biliyoruz. Onu ziyaret etmiş olan çağdaş İtalyan Languschi ve Fâtih'in Rum tarihçisi Kritovulos, onun Roma tarihlerini kendisine okutarak merakla takib ettiğini, Roma tarihine ve imparatorlara büyük bir alâka gösterdiğini kaydetmişlerdir. 1466'da Rum âlimi Yorgi Trapezuntis ona «Romalılar ve dünyanın imparatoru» unvanını veriyor ve ilâve ediyordu: «Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatorudur, Roma İmparatorluğunun merkezi de İstanbul'dur». Çağdaş batılı yazarlar ve sanatçılar da ona aynı görüşle bak-

mışlar, o şekilde hitab etmişlerdir. Fâtih'in, kendisinin hoşuna gitmek isteyen bu kimselerde bu görüşü tasvib ettiği neticesini çıkarmak yanlış olmaz. 1481' de kendisi için basılmış olan madalyada şu unvanları görürüz: «*Sultani Mohammeth Othomani uguli Bizantii imperatoris Sultanus Mohamet Othomanus Turcorum imperator*». Kemal Paşazâde'ye göre de Fâtih, Bizans imparator ailesini her yerde, yani İstanbul'dan başka Mora'da, Trabzon'da ortadan kaldırmayı düşünmüş, başka bir ifade ile Bizans tahtı üzerinde muhtemel bir müddei bırakmamak siyasetini gütmüştür. Diğer taraftan Fâtih'in fütuhâtı, âdetâ Justinianus devrindeki Bizans İmparatorluğunun hudutlarına erişme gayesini gütmüş görünmektedir. Bir iddiaya göre, cenubi İtalya fütuhâtına, buraların vaktiyle Bizans'a ait olduğu iddiasıyla teşebbüs etmiştir. Kırım yarımadasının güneyindeki yerler de vaktiyle Bizans'a tâbi bulunuyordu. Fâtih'in çağdaşları Sagudino, Bosna kralı ve Papa, onun Doğu Roma'yı fethetmekten sonra Batı Roma'yı da zaptetmek emelinde bulunduğunu tekrar ederler. İstanbul'un zaptını takip eden yıl Languschi, Fâtih'in ağzından şu sözleri nakletmektedir: «Dünyada bir tek iman ve bir tek saltanat olmalıdır». Bu son sözde Fâtih'in asıl gayesi ifadesini bulmuştur. Osmanlı sultanı, İstanbul'un fethinden sonra cihanşümûl imparatorluk idesine yükselmiş görünmektedir. Bunda, kimi eski Türk kaganlık (hanlık) telâkkisini, kimi Roma'nın cihanşümûl imparatorluk fikrini bulabilir. Gerçekten, Fâtih Hristiyan âlemi karşısında bu son telâkkiyi benimsemiş olabilir. Bu siyasetin en açık tezahürlerinden biri patrikliğin ihyasıdır, denebilir. Bunu, Balkanlarda Bizans'a karşı İslav devletlerinin kurmuş oldukları diğer patriklerin ilgası ve oradaki Ortodoks milletlerin İstanbul patrikhanesine eskisinden daha sıkı bir şekilde bağlanması takip etmiştir. İmparatorluğun tasfiyesiyle tabii bugün bu tarihî şartların tamamıyla ortadan kalkmış olduğunu söylemeye hacet yoktur. Fâtih, *halîfetu'l-lah* ve *gâzi* sultanı sıfatıyla İslâm âlemi karşısında başka bir politika ve an'ane temsil etmekte idi. Dünyanın «bir tek iman ve bir tek saltanat» halinde birleştirilmesinden bahsederken herhalde tamamıyla islâmî bir telâkkiye tâbi olmakta idi.

Buraya kadar verdiğimiz izahatla, İstanbul'un zaptından sonra Fâtih Sultan Mehmet'in, aşikâr surette kendisini bir imparator, yani cihanşümûl bir devletin sahibi gördüğünü tesbit etmiş oluyoruz. O, menşei ne olursa olsun benimsediği bu imparatorluk idesini gerçekleştirmek için bütün hayatını ve enerjisini harcayacaktır. Cihan hâkimiyetini gerçekleştirememiş ise de, onun, cihanşümûl Osmanlı İmparatorluğunu kurmağa muvaffak olduğunda şüphe yoktur. Şimdi bunu tahlile çalışacağız.

Kemal Paşazâde der ki: «Tedbiri cihangîrlilik zikrindeydi.. cihâd yolunda kemer-i ictimâda bel bağlayub yıl olur iki sefer ederdi.» (T.T.K. tıpkıbasımı, s. 164). Fâtih'in yorulmak bilmez bir enerjiyle gerçekleştirmeye çalıştığı eseri mânalandırabilmek için ondan önce Osmanlı devletinin durumunu sür'atle hatırlatmak gerekmektedir. Fâtih'ten önce Yıldırım Bayezid, hakiki bir impa-

ratorluk kurmayı denemişti. O, 14. asır sonlarına doğru Tuna'dan Fırat nehrine kadar Anadolu ve Rumeli'de hemen hemen bütün küçük devletlerin mevcudiyetine son vererek bu vâsi sahada bir tek hâkimiyet tesisine muvaffak olmuştu. Avrupa devletlerinin müşterek haçlı ordusunu yenmiş, Orta Asya ve İran'da kurulmuş olan Büyük Timur İmparatorluğu ile Doğu Anadolu üzerinde rekabet haline gelmiş, bunun neticesinde Memlûklü Saltanatı ve Altun Ordu devleti kendisinin müttefiki olmuşlardı. Bu suretle cihan siyasetinde başlıca kuvvetlerden biri haline gelen Bayezid'in devleti İstanbul'u, bu imparatorluğun tabii merkezini de ele geçirmek için son gayretlerini harcamakta idi. Fakat Ankara'da 1402'de uğradığı yenilgi neticesinde onun kurduğu imparatorluk parçalanmıştır. Fâtih Mehmet tahta çıkıncaya kadar Osmanlı devleti daha ziyade passif bir siyaset gütmek mecburiyetini duymuş, küçük devletlerin Batı âlemiyle birleşmesi ihtimaline karşı fetih siyasetinde daima ihtiyatlı davranmıştır. II. Murad'ın 1443 İzadi, 1444 Varna, 1448 Kosova muharebeleri şimalden gelen istilâ ordularını durdurmak için yapılmış müdafaa muharebeleriydi. 1432'de Osmanlı payitahtını ziyaret etmiş olan B. de la Broquière, II. Murad'ın barışseverliğinden biraz hayretle bahsetmektedir. Bu ihtiyatlı politikanın başlıca âmilleri şunlardır: 1. Boğazlara İtalyan deniz devletleri hâkimdir. Onlar Anadolu ve Rumeli arasında muvasalayı kesmeğe her an kadirdirler. 1416'da Venedik'in Osmanlı donanmasını Gelibolu'da yakmış olduğu unutulmamıştır. 1444'te batılılar bu deniz yolunu kesmeğe teşebbüs edeceklerdir. 2. Bayezid'in trajik ölümünden sonra mücadele yalnız onun oğulları arasında değil, torunları arasında da devam etmiştir. İstanbul'da Bizans imparatorunun elinde müddeiler, Düzme Mustafa, ondan sonra Orhan tahtı için daima bir tehdit teşkil etmişlerdir.

İşte bu şartlar altındadır ki Osmanlı siyasetini idare eden Çandarlı Halil Paşa, bir fetih politikasından dikkatle kaçınmakta idi. Bilhassa Batı dünyasının bir haçlı ordusu halinde birleşerek taarruz etmesi en büyük endişeyi teşkil etmekte idi.

İstanbul'un fethine teşebbüs bütün bu tehlikelere karşı bir meydan okuma demekti. Fâtih, bütün bu tehlikelere rağmen fethi başarmakla devletine tekrar fütihat yolunu açmış, imparatorluğu hakiki mânasında kurma işine tekrar girişebilme imkânını bulmuştur. Arazi bakımından onun otuz yıllık saltanatı müddetince varmağa çalıştığı hedef, Tuna ile Fırat arasında bir tek hâkimiyet ve idareye tâbi merkezî bir devlet meydana getirmek olmuştur. Burada bir sual varid olabilir: Fâtih'in böyle belli bir fütihat plânı mevcut mu idi? Bir plân dahilinde fetih iddiası kabul edilemez. Fakat an'ane ve geopolitik şartların dikte ettiği mucryen bir fetih seyri muhakkak ki hareketlerine istikamet vermiştir. Bu itibarla onun belli başlı fütihatını kronolojik sıra ile hatırlayalım: Rumeli'de 1454 - 1459 Sırbistan'ın ilhakı, 1458 - 1463 Mora'nın ilhakı, 1453 - 1479 Arnavutluk'ta isyanın bastırılması ve kuzey Arnavutluk'un işgali, 1463 - 1464 Bosna'da fütihat, 1470 Ağrıboz adası

nın fethi; 1459 - 1461 Şimali Anadolu'da Ceneviz kalelerinin zaptı, Candaroğulları ve Trabzon Rum İmparatorluğunun ortadan kaldırılması, 1466 - 1474 Karamanoğullarının ortadan kaldırılması, Orta Anadolu ve Akdeniz kıyıları'nın fethi. Fâtih, Balkanlarda hâkimiyetini tesis ederken Macarları, Anadolu'da ise Akkoyunluları karşısında başlıca rakipler olarak bulmuştur. Ege denizinde ve Karadeniz'de hâkimiyet kurmak için de Cenevizlilerle ve daha ziyade Venediklilerle çarpışmıştır. Ege'de Rodos, Balkanlarda Belgrad onun zaptedemediği, fütuhatının durakladığı iki münteha noktasıdır. Fakat ölümünde Tuna nehrinin güneyindeki ülkelerle Toros dağlarının batısındaki memleketleri hemen hemen tamamiyle ele geçirmiş bulunuyordu. Buralarda mahallî küçük hanedanlara son verilmiş, imparatorluğun doğrudan doğruya merkezi idaresi tesis edilmişti. İşte bu tabii hudutlar arasında onun kurmuş olduğu imparatorluk, İstanbul etrafında ülke bakımından büyük bir bütün teşkil ediyordu. Fâtih'in kurduğu bu çekirdek, imparatorluğun dört asır devam eden hakikî yapısını teşkil etmiştir. Macaristan, Eflâk ve Buğdan, hattâ Arabistan devlete oldukça gevşek bağlarla bağlı ve kendisinden çabuk ayrılan parçalar teşkil ettiği halde bu çekirdek sağlam bir şekilde bütün hercü merclere dayanmış, imparatorluk vahdetini korumakta devam etmiştir. İşte bunun içindir ki, Fâtih Mehmet Osmanlı İmparatorluğunun arazi bakımından hakikî kurucusu sayılmalıdır.

Fâtih Sultan Mehmet, aynı zamanda, bölünmez, mutlak imparatorluk kudretini, başka bir ifade ile *imperium*'u kendi nefsinde hakkiyle tahakkuk ettirmiş olan ve bunu temin için devlet bünyesinde derin değişiklikler yapmış bulunan bir padişaktır. Gerçekten, ondan evvel Candarlı ailesi, hususiyle Candarlı Halil Paşa, devlet idaresini fiilen ellerinde bulunduruyorlardı. Öte taraftan uc'lardaki (sınır boylarındaki) eski büyük gâzi aileleri, Mihal oğulları, Evrenos oğulları, Turhan Bey oğulları merkezî otorite karşısında, temsil ettikleri büyük askerî kudret sebebiyle hesap edilmesi gereken unsurlar teşkil etmekte idiler. Nihayet Osmanlı hanedanından müddeîler padişahların hâkimiyetlerini ve bu hâkimiyetin bölünmezliğini tehdit etmekte idiler. Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul'un hemen zaptını müteakip Şehzade Orhan'ı, ortadan kaldırmakla ve sonra meşhur kardeş katli kaidesini kanunlaştırmakla sonuncu engeli kaldırmak istemiştir. Kapıkulu askerinin miktarını iki misline çıkarmak suretiyle Uc beyleri karşısında merkezî kuvveti arttırmış ve üstün mevkie getirmiştir. Nihayet, yine hemen fethi müteakip Candarlı Halil Paşayı idâm ettirmek ve vezirîâzâmlarını kul aslından kimseler arasından seçmekle devlet içinde şahsî mutlak otoritesini tamamlamıştır. Bütün bu tedbirlerin, ahval ve hâdisatın zoru altında alınmış olduğunu unutmamak gerektir. Osmanlı padişahı, şahsiyle doğrudan doğruya temas imkânını ancak az sayıda devlet adamına bağışlamış, âdeta kudsî, iradesi kanun, devletin mutlak sahibi hakiki bir imparator mevkiine yükselmiştir. Kendisinden önce babası II. Murad, Divana riyaset eder, dâva dinler, vezir-

leriyle aynı sofrada yemek yer, câmide halk arasında namazını kılar, uc beyleri ve ulu vezirlerin reylerini hesaba katmağa mecbur bir hükümdardı. Fâtih'in kazandığı yeni durum, Osmanlı padişahlarının bundan sonraki hakiki mutlak padişah tipini yaratmıştır. Ondan sonradır ki, padişahlar veziriazamlarını kolaylıkla yerinden atıp başını cellâda teslim edebilen sonsuz selâhiyetli hükümdarlar haline gelmişlerdir.

İmparatorluğu yaratmak yolunda en büyük vazifelerden biri de, bir metropolis ekonomisi meydana getirmek, yani payitahtı geniş bir iktisadî sahanın mihrakı ve muvasala noktası, beynelmilel bir ticaret ve sanayi şehri, kalabalık bir siyasî - iktisadî merkez haline sokmaktır. Başka bir ifade ile iktisadî faaliyetin merkezi ve nâzımı sıfatıyla İstanbul'un imparatorluğun türlü bölgelerini kendi etrafında bağlamış olması gerekmekte idi. Fâtih İstanbul'u nüfuslandırmak, büyük ticaret mahalleri, kervansaraylar yaptırmak ve bazı ticarî imtiyazlar tanımak, zengin tüccarları İstanbul'a gelip yerleşmeğe zorlamak gibi birçok tedbirlerle bunu tahakkuk ettirmeğe çalıştı. Onun saltanatı zamanında sür'atle gelişen şehir, şark ve garp ve şimal - cenup ticaretinin bir merkezi olduğu gibi nisbeten büyük nüfusu, zengin sınıfları barındıran bir payitaht hüviyetiyle Anadolu ve Rumeli'den gelen hayvan ve ham maddelerin büyük bir istihlâk pazarı haline geldi. Fâtih zamanında İstanbul'da mühim bir beyaz çuha sanayii ile ipekli sanayiinin yerleştiğini de biliyoruz. Eflak ve Buğdan'dan tuz, yağ, at, deri; Kefe'den yağ, bal, hububat, kürk oraya gönderilmekte, İstanbul yoluyla Bursa'dan Batı Anadolu pamukluları, Bursa ipeklileri, çuha v.b. kumaşlar, üzüm ve şarap bu kuzey memleketlerine sevkolunmakta idi. Batılı tüccarlar bilhassa Galata'da yerleşmiş büyük miktarda Frenk tüccarlar, kumaş ithal etmekte ve oradan ipek, baharat gibi doğu emtiası alıp İtalya'ya sevk etmekte idiler. Fâtih'in saltanatının sonlarına doğru İstanbul'da 8951 müslüman hane, 3151 hristiyan hane, 1647 yahudi hane, Galata'da 531 müslüman hane, 592 hristiyan (Rum) hane ve 332 Frenk hane sayılmıştır. İstanbul ve Galata'da, başka unsurlar da ilâve olunursa, hepsi 16324 hane ve 3927 dükkân mevcuttu. Buradan nüfus hakkında bir tahmin yapmak kolay olmamakla beraber fetihtenberi nüfusun iki misli veya daha fazla artmış bulunduğu söylenebilir (İstanbul fethinden önce nüfus 40 binden aşağı idi).

Netice olarak, Osmanlı devletini her bakımdan bir imparatorluk haline getiren ve ona gelecek inkişaf imkânlarını hazırlayan, Fâtih Sultan Mehmet'tir ve bunu o, İstanbul fethinden sonra gerçekleştirmiştir. İstanbul, Türk devletinin, Türk varlığının yıkılmaz bir temelidir.